

Friluftsmuseet Murberget

Så kom museet till
Museets skapare
Stora visioner

Ångermanlandsgården
Förödande brand

Jord- och skogsbruk

Skolan

Murbergskyrkan

Klockstapeln

Kyrkvallen

Prästgården

Smedstorpet

Spjute gästgiveri
Oknytt i Spjute

Kägelbanan

Fäbodvallen

Samevisten

Herrgårdsmiljön
Järnbrukens epok

Stadskvarteret

LÄNSMUSEET
VÄSTERNORRLAND

LÄNSMUSEET VÄSTERNORRLAND HÄRNÖSAND 2004

Friluftsmuseet
*M*urberget

© Länsmuseum Västernorrland och textförfattaren

Box 34

871 21 Härnösand

www.ylm.se

Redaktion: Ann-Sofie Ingman, Bengt Edgren

Text: Berit Norstedt

Form: Lasse Nagel

Foto: Björn Grankvist

Tryck: Hemströms tryckeri AB, Härnösand

Upplaga: 2000

ISBN: 91-8522200-3

ISSN: 1651-4424 Länsmuseumets småskriftserie nr 5

Tryckt med bidrag från Länsstyrelsen i Västernorrland

Innehåll

4 Så kom museet till

5 Museets skapare

5 Stora visioner

6 Ångermanlandsgården

8 Förödande brand

10 Jord- och skogsbruk

12 Skolan

14 Murbergskyrkan

16 Klockstapeln

17 Kyrkvallen

18 Prästgården

19 Smedstorpet

20 Spjute gästgiveri

21 Oknytt i Spjute

22 Kägelbanan

23 Fäbodvallen

26 Samevisten

28 Herrgårdsmiljön

28 Järnbrukens epok

30 Stadskvarteret

36 Karta

Så kom museet till

Friluftsmuseet på Murberget i Härnösand är ett av Sveriges första. Det var ett resultat av det nyväckta intresset för hembygd och hembygdsforskning i början av 1900-talet. Theodor Hellman blev den som byggde upp verksamheten och ledde den under mer än 30 år. Museet blev hans livsverk.

Det sena 1800-talets nationalromantik förstärktes när Norge bröt unionen med Sverige 1905. Det inspirerade en grupp norrländska studenter i Uppsala till att bilda en folkbildningsförening. De anordnade också mycket uppskattade hembygdskurser i Härnösand under två somrar.

En av studenterna var Theodor Hellman och på hans initiativ bildades 1909 Föreningen för norrländsk hembygdsforskning. Redan då fanns avancerade planer på ett norrländskt friluftsmuseum. Den stora förebilden var Skansen i Stockholm som hade skapats av Artur Hazelius.

Som ekonomisk grundplåt till det nya museet beviljade Kungl. Maj:t ett stort konst-, hemslöjds- och hantverkslotteri. Med stor entusiasm åtog sig Theodor Hellman att planera verksamheten. Hans vision var ett Norrland i koncentrat, ett centrum för forskning och undervisning om kultur, historia och natur i norra Sverige. Detta museum skulle omfatta samtliga norrländska landskap.

Placering och utrymme blev bästa tänkbara. Härnösands stadsfullmäktige upplät 1913 ett cirka 60 tunnland stort område på Murberget. Där byggde Theodor Hellman upp friluftsmuseet steg för steg de närmaste årtiondena. Men idén om att det skulle omfatta hela Norrland blev aldrig verklighet. Det begränsades till Västernorrland, och då främst Ångermanland.

I dag finns ett 60-tal äldre byggnader på området. När Theodor Hellman upptäckte dem ute i bygderna hade de ofta degraderats från sina ursprungliga funktioner och börjat förfalla. Ibland var rivning på gång. Första bidraget blev den ståtliga klockstapeln som flyttades från Ullånger och uppfördes 1913.

Successivt växte de olika miljöerna fram. Byn med dess olika byggnader, gästgivargård och folkskola fick en central placering. Strax intill ligger kyrkan med klockstapel, kyrkvall och prästgård. Fäbodvallen i skogen en bit därifrån. Herrgårdsmiljön har ett avskilt läge i områdets nedre del. Medan samevistena gömmer sig i skogen upptill berget.

Allra sist planerades stadskvarteret. Det är numera en synnerligen levande del av området. En del av husen kring torget utnyttjas nämligen som kontor för museitjänstemän.

Museets skapare

Theodor Hellman föddes 1877 och tillhörde en prästsläkt. Efter mogenhetsexamen i Härnösand 1897 studerade han filosofi och pedagogik vid Uppsala universitet och blev filosofie licentiat 1909. Samma år började han tjänstgöra vid folkskoleseminariet i Härnösand och avancerade senare till folkskoleinspektör.

Hela sitt yrkesliv arbetade Theodor Hellman parallellt som både pedagog och museiman. Från 1910 var han intendent för museet på Murberget och förestod i många år även hembygdskurser för folkskolans lärare.

Som folkskoleinspektör reste han mycket ute i bygderna. Det gav honom ett rikt kontaktnät som var värdefullt i museiarbetet. Genom hans försorg flyttades många representativa gamla byggnader till Murberget. Museets samlingar av bland annat allmogeföremål och kyrklig konst växte snabbt genom gåvor och depositioner.

Theodor Hellman pensionerades 1942 och avled 1958. Han och hustrun Wendela Hellman ligger begravda vid Murbergskyrkan.

*Utan Theodor Hellman hade museet på Murberget knappast kommit till.
Han byggde upp verksamheten och ledde den med outtröttlig entusiasm i mer än 30 år.
(Fotot är förmodligen från 1950-talets början. Privat.)*

Stora visioner

"Tomt för tomt har här utstakats, och med alla tomterna en gång bebyggda skall den gamla oskiftade Edångers by till plan åtminstone leva upp igen. - - Det behöver väl knappast tilläggas, att alla dessa gårdar, bodar, stallar, fähus m.m. skola inredas med möbler, bohag, redskap o.d., som för de respektive landskapen äro utmärkande, så att denna by i dess helhet kan få över sig något av den fyllighet och färg, som i någon mån kan göra den till en levande by, där pysslandet och stöket och arbetet liksom blott för stunden stannat av."

(Theodor Hellman om friluftsmuseet i Föreningen för Norrländsk Hembygdsforskning 1917.)

Ångermanlandsgården

Friluftsmuseets viktigaste uppgift var ända från början att bevara den gamla allmogekulturen och sprida kunskap om den. Den självklara utgångspunkten var byn och där fick Ångermanlandsgården (35) en central funktion. Denna gårdsbildning från naturhushållningens tid har genom åren varit museets största attraktion.

Ångermanlandsgården byggdes upp på Murberget 1914 och 1915 av tio byggnader från olika håll i övre Ådalen. De flesta av dem kom från Moflo by i Ådalsliden och även planen hämtades därifrån.

Gårdstunet omges på fyra sidor av mangårdsbyggnad, födörösstuga, fähus, portloft, stall, vedlider och långloge. Ingången går genom portloftet på nedre sidan. Denna slutna gårdstyp var vanlig på större bondgårdar i Norrland från medeltiden och fram till 1800-talets slut. Men det förekom också ofta att byggnaderna låg utspridda på ett större område.

Mangårdsbyggnaden på gårdstunets översida kommer från byn Norrtannflo i Resele. Den uppfördes på 1760-talet som en enkelstuga med farstu, kammare och storstuga. 1822 byggdes helgdagsstugan till så att det blev en parstuga.

När man stiger in i förstugan ligger kammaren rakt fram. Storstugan, eller köket, till vänster fungerade som allrum. Där lagades maten i den öppna spisen, där åt man och där hade man sina sängplatser. Till höger finns helgdagsstugan eller salen. Den var avsedd för gäster men kunde också användas som förrådsrum.

Efter en genomgripande ombyggnad och renovering öppnades mangårdsbyggnaden igen för besökare 2001. Den mest påtagliga förändringen gällde

kammarens och helgdagsstugans väggmålningar. De som fanns där tidigare hade inte tillhört gården ursprungligen. De togs bort och ersattes med rekonstruktioner av andra målningar ur museets samlingar.

Kammaren fick stenmönstrade väggar med stänkmålning enligt en förlaga från Eds socken. Till helgdagsstugan valdes fyra väggfält som även de kom från Ed. De avmålades på linneväv som sattes upp på väggarna. Bland motiven är en man som antas vara kung Adolf Fredrik och en kvinnlig figur med falk i handen, Caritas. Upphovsmannen var den skicklige allmogemålaren Gustaf Reuter från Delsbo socken i Hälsingland, verksam under 1700-talet. Helgdagsstugan möblerades med långbord och bänkar i gammal stil och ska kunna användas av besöksgrupper.

Förr i världen var det liv och rörelse i Ångermanlandsgården. Där bodde både bondfamilj och tjänstefolk. Lyssnar du med ditt inre öra kan du höra deras prat och skratt, gråt och gräl. Väfstolens dunkande, vedyxans hugg och liens skorrande mot slipstenen. Kreaturen i fähus och stall.

Varje byggnad hade sin funktion i naturhushållet. Tillgången till djur, jord och skog gav försörjningen och arbetsuppgifterna växlade med årstiderna. Mat och dryck fick man från egna skördar och djurhållning, med tillskott från jakt och fiske. Kvinnorna arbetade med linet de odlat och fårens ull och tillverkade kläder och andra textilier. Männen förfärdigade de redskap och verktyg som behövdes. Om gården gav något överskott bytte man till sig varor eller sålde för att få kontanter.

Ångermanlandsgården på Murberget 1920. Tio byggnader bildade en sluten fyrkant kring gårdstunet, en vanlig modell på större bondgårdar under 1600- och 1700-talen. Byggnaden i mitten är mangårdsbyggnaden från Norrtannflo, Resele socken.

Förödande brand

En aprilnatt 2002 eldhärjades Ångermanlandsgården och stora delar av gårdskomplexet förstördes. Den nyrenoverade mangårdsbyggnaden från 1760-talet klarade sig dock med endast en utvändig brandskada.

Natten mot den 23 april 2002 eldhärjades Ångermanlandsgården. Den anlagda branden upptäcktes snabbt och kunde begränsas. Men trots detta gick oersättliga kulturvärden till spillo och uppbyggnadsarbetet ledde till stora kostnader.

Elden spred sig snabbt mellan byggnaderna på nedre sidan av den kringbyggda gården. Vedlidret, stallet och portlidret med sidobyggnader förstördes helt. Mangårdsbyggnaden, återinvigd i juni 2001 efter flera års renovering, kunde räddas men en av timmerväggarna blev brandskadad. Fähuset, födorådsstugan och långlogen klarade sig oskadda.

Efter branden bestämdes att Ångermanlandsgårdens miljö skulle återskapas genom en rekonstruktion. Gårdsmiljön skulle i möjligaste mån bli likadan som förr.

Skickliga hantverkare tog vara på ursprungligt material från de nedbrunna husen och använde verktyg, material och byggnadssätt liknande de ursprungliga. Ett stall från Sidensjö, förmodligen museets äldsta byggnad, sattes in på det brunna stallets plats. För att ersätta vedlidret valde man att göra en rekonstruktion.

Trots att branden i Ångermanlandsgården innebar en katastrof för museet fick den ändå vissa positiva effekter. Kreativiteten frodades och byggnadstekniska idéer sattes på prov. Många intresserade besökare kunde också följa återuppbyggnaden.

Ångermanlandsgårdens vedlider, stall och portlider med sidobyggnader totalförstördes vid branden. För att återskapa gårdsmiljön på bästa sätt använde man ursprunglig teknik och utnyttjade både gammalt och nytt material.

Den rofyllda miljön vid Ångermanlandsgården uppskattas av dagens museibesökare. Men de som bodde på gården förr levde ett hårt och strävsamt liv. Alla, både gamla och unga, deltog självklart i arbetsuppgifterna.

Jord- och skogsbruk

I närheten av Ångermanlandsgården ligger många fristående byggnader som speglar utvecklingen i det traditionella jord- och skogsbruket. Rundloge, linskäkt, grovbladig vattensåg och finbladig vattenturbinsåg är några av dem.

Två typer av logar finns på området, långlogen i Ångermanlandsgården (35) och den fristående rundlogen (38). Ursprungligen tröskade man säden med slaga utomhus eller i en mindre loge. På 1730-talet uppfann lektor Magnus Stridsberg i Härnösand en tröskvagn som blev mycket vanlig. Den kördes med häst fram och tillbaka över golvet på en långloge. Det underlättade bearbetningen av säden men blev ändå tidsödande, eftersom man måste spänna ifrån eller vända häst och vagn i slutet av banan.

Nästa uppskattade innovation var koniska valsar som gjorde att man kunde tröska med häst i en cirkelbana. Det skedde i rundlogar, sex- eller åttkantiga byggnader som förekom i stora delar av Norrland. Museets sexkantiga rundloge kommer från Svedje by i Ullångers socken.

Storhässjan (36) är ett annat markant inslag i Murbergets bybild. Den användes för kornskörden och var typisk för det ångermanländska jordbrukslandskapet från 1700-talets slut och långt in på 1900-talet. En man stod högt uppe på hässjan, kanske sju, åtta meter över marken, och tog emot kärvarna som hängande i en krok hissades upp med hjälp av rep och talja. I storhässjan torkade kornet luftigt och snabbt innan det var dags för tröskning.

Linskäkten (43) från Västersjälands by i Säbrå socken är utrustad med skäkt och lin- och kornstamp.

Linberedningen omfattade många olika moment och var ett mödosamt arbete som traditionellt utfördes för hand. Linet rötades i vatten och skulle sedan bearbetas på olika sätt. Ett beredningsverk underlättade arbetet vid odling i större skala. Linet klubbades så att fibrerna lossnade ur veden och bearbetades därefter med skäktnivar som drevs av ett vattenhjul.

Flera av museibygnaderna erinrar om att skog och vattenkraft var viktiga tillgångar för bönderna. Redan på 1570-talet anlades två kronosågar i Ångermanland, i Skortsjö by i Själevads socken, och i Lästa, Ytterlännäs socken.

På 1600- och 1700-talen byggdes många bondesågar ute i byarna. Där sågade bönderna timret för egna behov men de levererade också söderut, främst till Stockholm. Men med de grovbladiga sågramarna gick arbetet långsamt och en stor del av virket slösades bort som sågspån.

I mitten av 1700-talet började effektivare finbladiga sågverk anläggas. Denna mer avancerade teknik representeras av den finbladiga vattenturbinsågen från Leduåfors i Nordmalings socken (33) från 1800-talets senare del. 1849 fick Sverige sin första ångsåg i Tunadal i Medelpad, vilket blev startskottet för den blomstrande sågverksindustrin under senare delen av 1800-talet.

I skogen ovanför såghuset från Leduåfors finns även flottar- och huggarkojor från Björna (32). De har stora likheter med enkla hustyper från medeltiden men har långt in på 1900-talet använts för säsongsarbete vid flottleder och i timmerskogen.

*Storhässjor var vanliga i byarna i Ångermanland ända långt in på 1900-talet.
De användes för torkning av säd, oftast korn. Eftersom hässjan var så hög måste
kärvarna hissas upp med krok.*

Skolan

Skolhuset kommer från Gideåvallen i norra Ångermanland och var ett av länets första. 1846 började undervisningen där. 1942 invigdes byggnaden som skolmuseum på Murberget. Skolsalen ligger en trappa upp och lärarbostaden i bottenplanet.

Det är typiskt att skolan och kyrkan ligger nära varandra på Murberget. Ute i socknarna skulle kyrkoherden, som även var skolstyrelseordförande, hålla ett vakande öga på både elever och lärare. Än i dag ringer skolklockan in till lektion. Nutidens barn kan slå sig ner i långbänkarna och förkovra sig i välskrivning, katekesläsning och huvudräkning på 1800-talsvis.

Det röda skolhuset (39) stod tidigare på Gideåvallen. Ursprungligen var det en timrad stuga i ett plan, en halvkorsbyggnad med förstuga, kök och två rum. När det blev aktuellt med skola i Gideå efter folkskolestadgans införande 1842 köpte sockenmännen huset av kyrkvaktmästaren. De byggde på en övervåning med skolsal och lät bottenvåningen bli lärarbostad. Modellen

med skolsal ovanpå lärarbostad lär ha varit ovanlig.

Gideåvallens skolhus blev ett av de första i Väster-norrlands län. Det togs i bruk 1846 och användes för undervisning fram till 1886. Därefter hade byggnaden flera andra funktioner innan den på 1930-talet flyttades till Murberget för att bli skolmuseum.

I skolan samlades barn i olika åldrar och från skilda delar av Gideå socken. Läraren tronade i den höga katedern och eleverna trängdes i långbänkar. Disciplinen var hård och pedagogiken liknade inte dagens. De viktigaste ämnena var katekes och biblisk historia och därefter kom räkning och rättskrivning. Övriga ämnen tog man inte så hårt på.

Eleverna undervisades enligt Lancastermetoden. Det innebar att de indelades i grupper och de duktigaste bland de äldre, så kallade monitorer, fick hjälpa de yngre att läsa, skriva och räkna. Körläsning och rabbel av utantillläxor var helt normalt, och det gick högljutt till när alla grupper undervisades samtidigt i klassrummet.

Läraren höll morgonbön och ledde den undervisning som var gemensam för eleverna. Han höll också förhör då och då, övervakade ordningen och utdelade bestraffningar.

Som den skolman han var lade Theodor Hellman ner stor möda på att skapa skolmuseet. Inredningen i skolsalen skulle vara likadan som den ursprungliga. Här förundras nu dagens unga datoranvändare över att de minsta barnen skrev med pinnar i sandlådor och de äldre med stålpenor och bläck. Här kan man också botanisera bland gamla läseböcker, bibliska planscher, kartor och andra läromedel från folkskolans barndom.

Även lärarbostaden i skolhusets bottenvåning inreddes så autentiskt som möjligt med möbler och husgeråd som hade skänkts av lärarfamiljer.

*I den gamla skolsalen hålls fortfarande lektioner som förr i världen.
Här drillas "eleverna" i rättstavning. De skriver ner orden på sina
griffeltavlor efter lärarinnans diktamen.*

Murbergskyrkan

Med sin strama form och gråstensfasad ger Murbergskyrkan ett ålderdomligt intryck, men den byggdes speciellt för museet på 1920-talet.

Förebilder var medeltidskyrkorna i Hackås och Ramsele.

Murbergskyrkan (25) väcker många besökares stora intresse. Den enkla formen och de grå stenmurarna ger intryck av vördnadsbjudande ålder. Skenet bedrar. Detta är nämligen en museikyrka från 1900-talet, men med medeltida förebilder.

Murbergskyrkan uppfördes 1925-1929 med Erik Högström som arkitekt. Theodor Hellman var tidigare inställd på en kopia av någon norrländsk medeltidskyrka men det blev en kombination av två förebilder.

Huvuddragen lånades från Hackås kyrka i Jämtland som byggdes under 1100-talets senare hälft. Planen blev densamma som Hackås hade ursprungligen, före ombyggnader på 1700- och 1800-talen.

Murbergskyrkan fick därmed ett rektangulärt kyrko-

rum som övergår i ett smalare kor med en liten absid, en halvrund utbyggnad med lägre tak än långhuset. Väggarna murades upp av grå natursten från omgivningarna på Murberget.

Även Ramsele 1200-talskyrka var en förebild. Det spåntäckta sadeltaket med gavelrösten och ett runt fönster kommer därifrån.

Invändigt fick kyrkan putsade väggar, trägolv och ett plant trätak. Väggar och tak blev frikostigt utsmyckade med kalkmålningar av konstnären Gunnar Torhamn och konservator Oscar Svensson. De är kopior av målningar i Alnö gamla kyrka i Medelpad, Njutångers kyrka i Hälsingland, Hackås kyrka i Jämtland och Ramsele gamla kyrka i Ångermanland. Bland motiven finns Jesu dop och nattvarden i koret och apostlarna i absiden.

Församlingar i Medelpad och Ångermanland bidrog till inredningen genom depositioner. Den rikt skulpterade predikstolen av trä från senare delen av 1600-talet har funnits i Multrä kyrka och anses vara utförd av en lokal snickare. Dopfunten av trä kommer från Säbrå och är utförd under 1700-talets första hälft.

Murbergskyrkan skulle utöver sin kyrkliga funktion även vara museibygnad. I den rymliga vindsvåningen ovanpå långhuset placerades museets avdelning för medeltida kyrklig konst. Den innehöll bland annat en stor samling träskulpturer från 1200-1500-talen, mässhakar och andra textilier, oblatjärn och rökelsekar.

Grundstommen utgjordes av depositioner från olika församlingar i samband med utställningen av äldre kyrklig konst i Härnösand 1912.

Numera förvaras dessa ovärderliga föremål inte i kyrkan. De flyttades 1994 till det nya länsmuseets magasin som erbjuder både lämpligare klimat och säkrare förvaring. Det innebär att de endast kan visas

för allmänheten i speciella sammanhang.

Området runt kyrkan avgränsas från den övriga museimiljön av en bogårdsmur. (Bogård, gammalt ord för kyrkogård.) Muren, som är av gråsten, kopierades från Trönö medeltidskyrka i Hälsingland. Man kan passera den genom två stegportar av sten med trätak. Till höger om kyrkans ingång finns en gravsten av röd granit. Där ligger museets skapare Theodor Hellman och hans hustru Wendela begravda.

*Sommartid förrättas många
vigslar och dop i
Murbergskyrkan.
Kyrkorummet är rikt
utsmyckat med
kalkmålningar som har
kopierats från de gamla
kyrkorna i Alnö, Hackås,
Njutånger och Ramsele.*

Klockstapeln

Den bruntjärade klockstapeln (26) intill kyrkan har tidigare stått i Ullånger. Den är från 1700-talet och flyttades 1913 till Murberget där den blev friluftsmuseets första byggnad.

Klockstapeln är av en typ som ofta fick komplettera de tornlösa medeltidskyrkorna. Den byggdes 1754 av två lokala snickare, Erik Larsson Lustig från Edens by och Erik Johansson från Lids by, och stod intill Ullångers 1200-talskyrka.

Vid en om- och tillbyggnad av kyrkan i Ullånger 1907-1909 kompletterades den med ett torn. Klockstapeln ansågs överflödig och revs men fick en ny placering på Murberget.

Stilmässigt anses klockstapeln tillhöra senbarocken. Dess tunga träkropp med klockformat tak och lökkupol ger ett exotiskt intryck men liknande byggnader finns även på andra håll i Norrland. I stapeln hänger en av de ursprungliga kyrkklockorna från Ullånger, gjuten av G Meyer i Stockholm 1753.

Klockstapeln uppfördes 1754 vid Ullångers kyrka och den blev friluftsmuseets första byggnad 1913.

Stilen är senbarock och liknande klockstaplar finns på andra håll i Norrland.

Kyrkvallen

*Det kunde gå livligt till
vid kyrkhelgerna.*

*Denna stuga från
kyrkstaden i Anundsjö
användes i slutet av 1700-
talet för utskänkning av
brännvin.*

*Den står ofta öppen för
museibesökarna, men utan
starka drycker.*

Några grå timmerstugor i skogsbacken utanför Murbergs-
kyrkans bogårdsmur har tillhört den gamla kyrkstaden i
Anundsjö. Kyrkstäder har varit vanliga på många håll i
övre Norrland och en av de sydligaste fanns vid
Anundsjö kyrka. Sedan en del av kyrkstaden rivits 1916
flyttades fyra stugor till Murberget.

Anundsjö var en vidsträckt socken med dåliga eller
närmast obefintliga vägar. I kyrkstaden hade sockenbor
som bodde avlagset stugor och stall för övernattning i
samband med kyrkobesök. Från 1600-talet och ända till
mitten av 1800-talet krävdes att alla regelbundet skulle
besöka kyrkan och delta i gudstjänsterna. Den som
bröt mot detta kunde dömas till böter eller annat straff.

Tre av kyrkstugorna (21) består av sovkmammare för
en eller två familjer, förråd och stall. Människor och
hästar inkvarterades alltså under samma tak. Stugorna
saknar eldstad vilket måste ha varit problematiskt på
vintern.

Den fjärde stugan (22), som kallas kyrkkrogen, är
större än de andra och kunde delas av fyra familjer.
Den användes i slutet av 1700-talet för utskänkning av
brännvin från Gustav III:s kronobrännerier.

Kyrkfärderna fyllde även ett socialt behov. De innebar
omväxling från vardagsslitet och välkomna tillfällen att
träffa släktingar och bekanta. Stora och små affärer
gjordes upp och ungdomarna mötte jämnåriga från
andra byar. Men sammankomsterna hade också
mindre positiva sidor. Det gick ofta livligt till, med fylleri
och slagsmål, vilket vållade präster och myndigheter
stora bekymmer.

I miljön ingår även ett sockenmagasin från kyrkvallen i
Högsjö (24). Sockenmagasin inrättades på 1700- och
1800-talen. De fungerade som ett slags sparbänk men
hade samtidigt en social funktion. I magasinet satte
bönderna in spannmål som vid nödår kunde lånas ut
mot ränta. Överskott såldes och användes till bland
annat fattigvård.

Lärftmangeln (23) påminner om Ångermanlands
stolta lintraditioner. Den kommer från Docksta gäst-
givargård i Vibygerå socken. I slutet av 1700-talet
infördes i lärftproducerande socknar stora manglar
som användes gemensamt för flera byar.

Linnevävnaden lindades på tråkavlar över vilka en
stenfylld timrad kista fördes fram och tillbaka genom
hästvandring. Resultatet blev ett slätt och glänsande
linne.

Prästgården

Prästgården med sina harmoniska proportioner är en av friluftsmuseets pärlor. Den byggdes 1807 som bostad för bruks- och kapellpredikanten i Västanå och Viksjö, Stigsjö församling. Den tidsenliga trädgården fullbordar idyllen.

Vid skogsbrynet strax ovanför kyrkan ligger en röd träbyggnad, Viksjö gamla prästgård (27). Den är omgiven av en trädgård som sommartid prunkar med gammaldags rabatter, blommande buskar och en liten kryddgård. En riktig 1800-talsidyll!

För prästsonen Theodor Hellman var det självklart att friluftsmuseet skulle ha en gammal prästgårdsmiljö men det dröjde till 1939 innan det blev verklighet.

Prästgården uppfördes 1807 som bostad för bruks- och kapellpredikanten i Västanå och Viksjö, Stigsjö församling. Det är en helkorsbyggnad med harmoniska proportioner och smårutiga fönster. Modellen var typisk

för enklare officers- och prästbostäder vid denna tid.

Ingången ligger på långsidan som vetter mot skogen. Den rikt skurna portalen med pardörrar tillhörde inte huset ursprungligen. Den kommer från en gård i Rö, Högsjö socken, och är utförd av bonde-snickaren Per Westman från Utanö på Hemsön. Han levde 1757-1828 och blev känd bland annat för sina portaler i gustaviansk stil.

I Viksjö hade prästgården kök, sängkammare, sal, förmak och pastorsexpedition i bottenvåningen. På Murberget genomfördes en viss modernisering och byggnaden blev sommarbostad för museiintendenten och hans familj.

Bara ett par av rummen visas för besökare. Köket till vänster om förstugan inreddes för familjen Hellmans behov. Så kunde ett enkelt kök se ut i början av 1940-talet. Där finns en gammal järnspis men även moderniteter som elspis, rinnande vatten och varmvattenberedare.

Rakt fram innanför förstugan ligger salen och mellan dessa rum finns en nisch med välvt tak och pilastrar på sidorna. Ett uttryck för de klassicistiska stilidealen i 1800-talets början. Salen har rikt mönstrade tapeter, breda golvtilljor och vit öppen spis. Från förstugan leder en smal trappa upp till övervåningen.

När prästgården byggdes hette bruks- och kapellpredikanten Nils Olof Flodstedt. Han kunde dryga ut sin magra lön tack vare det jordbruk som tillhörde gården. På Murberget står nu manbyggnaden ensam men gårdsbilden i Viksjö omfattade även ladugård, drängstuga, potatiskällare och ett rymligt dass.

Prästens trädgård har rustats upp av Härnösand Trädgårdsodlareförening.

Smedstorpet

I det lilla smedstorpet (41) var villkoren hårdare än i Ångermanlandsgården. Hantverkaren eller torparen måste hushålla strängt med de knappa resurserna. Och alla som kunde bidrog till försörjningen.

Smedstorpet är hämtat från Lägdom i Säbrå socken där det byggdes i början av 1800-talet. Det är en enkeltuga, en mindre manbyggnad av äldre typ med en våning och närmast kvadratisk plan. Hela familjen levde i ett enda rum men det finns också ett litet förrådsrum.

Det är lågt i tak och besökaren kommer direkt in iorstugan eller köket. Har man tur brinner elden hemtrevligt i öppna spisen och det pågår tunnbrödsbak, smörtillverkning, mesekok eller andra hushållsbestyr.

Till torpet hörde förmodligen en liten åker och ängsmark som gav tillräckligt med foder för ett par kor och några getter. Men utan smedens hantverk hade det varit svårt att klara familjens försörjning.

Smedstorpet från Säbrå byggdes i början av 1800-talet. Där bodde familjen i ett enda rum,orstugan eller köket. Till torpet hörde en täppa med potatisland och lite åker- och ängsmark som gav foder åt några kreatur.

Spjute gästgiveri

*Gästgivargården
uppfördes 1805 i Spjute,
Nätra socken. Här erbjöds
resenärerna övernattning
och god mat innan de åkte
vidare med hästskjuts på
kustlandsvägen.
1919 öppnades gästgiveriet
på Murberget.*

Gästgiveriet (28) ligger i backen ovanför Ångermanlandsgården. Byggnaden uppfördes 1805 i Spjute by i Nätra och tillhörde den kända lärft-handlarsläkten Vallin. Det var en helkorsbyggnad med tolv rum, varav tre stora salar. En ståtlig bondgård som fungerade som gästgivargård under en period på 1800-talet.

Spjutegården flyttades till Murberget 1918 och fick en framträdande plats på museiområdet. Den röda tvåvåningsbyggnaden har breda vita knutlådor och fem smårutiga fönster i varje plan på långsidan. Pardörrarna mot förstubron omges av en stramt utformad portal med pilastrar och en rad små fönsterrutor upptill.

När byggnaden återuppfördes vid museet ändrades rumsindelningen något. Mindre ombyggnader har skett även senare, men den genuina atmosfären sitter kvar i timmerväggarna. I båda våningsplanen finns flera matsalar av olika storlek och för varierande behov. Alla

har målade väggar och öppna spisar eller kakelugnar.

De två stora salarna på var sin sida om förstugan används mest, bland annat för restaurangens dagliga lunchservering. Bägge är trivsamt inredda med rustika möbler och lätta gardiner.

En trappa upp löper en stor festmatsal över husets hela bredd medan övriga rum passar för mindre sällskap. Mest imponerande är Röda rummet, en empirimiljö i allmogeverision med väggar i engelskt rött, illusriskt målade draperier och pilastrar vid fönstren och andra inredningsdetaljer som var på modet i början av 1800-talet.

I en tysk reseskildring från 1828 lovordades Spjute gästgiveri för sin renlighet, bekvämlighet och utsökta mat. Men även om lokalerna är desamma skiljer sig dagens restaurang och café åtskilligt från dåtidens verksamhet.

Ett system med gästgiverier och skjutsväsende infördes på 1600-talet för att kronans tjänstemän och andra resenärer under ordnade former skulle kunna ta sig fram genom Sverige. Till Spjute kom de åkande med häst och vagn eller släde på den norrländska kustlandsvägen. Mot betalning fick de mat och husrum och hade dessutom rätt till hästskjuts till nästa gästgivargård. Gästgiverier och skjutshåll skulle ligga högst två mil från varandra längs allmänna vägar, och gästgivare eller bönder med skjutsplikt svarade för transporterna. Från Spjute gick skjutsarna norrut till Hörnäs och söderut till Docksta.

Medan gården stod på sin ursprungliga plats lär många oförklarliga saker ha hänt. Ryktet om spökerier har levt vidare även efter flytten till Murberget. Det föranleder en liten varning till restauranggäster och museibesökare. Se upp!

*Spjutegården har kvar sin
atmosfär och inredning
från 1800-talet.
De rustika matsalarna i
bottenplanet används
dagligen för
lunchservering.*

Oknytt i Spjute

Så berättade man i Nätra:

”...gamla gästgivargården i Spjute, som är flyttat till museet i Härnösand. Det har i alla tider varit mycket oknytt på den där gården. En son i huset kom körandes mot hemmet sent en mörk kväll. Då lyste det så klart ur alla fönstren i gården, så att han var alldeles säker, att det var kommet storfrämmande till gårds, men då han kom närmare slocknade alla ljusen

på en gång. Det var bara en syn.

En annan gång var det en skomakare, som hyrde i gården. I hans rum var det beständigt så mycket av stora råttor. En kväll tog han en revolver och sköt på en av råttorna, men det gjorde han inte om mera, ty råttan förvandlades för hans ögon till en gris. Men det var länge sedan allt detta skedde.”
(Upptecknat i Västansjö av Levi Johansson)

Kägelbanan

På den gamla kägelbanan (29) intill Spjutegården rullar kloten varje dag under sommaren. Som de har gjort vid gästgiverier runt om i Europa i hundratals år. Kägelspel är ett gammalt nöje som upplever en renässans på Murberget. Här kan besökarna pröva sin armstyrka och teknik och även tävla.

Kägelbanan kommer från Salsåker i Nordingrå. Den består av en liten paviljong för spelarna och en lång överbyggnad med själva banan. Sidorna är öppna så att åskådare kan följa spelet. Man spelar på en plankbana och utrustningen är enkel, ett träklot och träkägglor. Ta sats och kasta klotet så att det rullar och faller så många kägglor som möjligt.

Kägelspelet är en föregångare till dagens bowling och anses ha uppstått i Tyskland på medeltiden. Det spred sig runt Europa och blev populärt i Sverige under 1700-talet. Från början spelade man på marken men på 1800-talet blev det vanligt med överbyggda banor. Ofta fanns de vid vårdshus, gästgiverier och bruk.

I början av 1900-talet var intresset på topp. Varje norrländsk sågverkspatron ville ha en egen kägelbana och just denna uppfördes under första världskriget vid Salsåkers herrgård. Man kan tänka sig sågverksägare, högre tjänstemän och gäster i ädel tävlan efter en bättre måltid. Fina herrar med uppkavlade skjortärmar och cigarr i munnen, kanske också grogglas i handen medan de väntade på sin tur. I banans borte ände slet en tjänstvillig pojke med att resa upp käglorna och återställa klotet.

I början av 1940-talet upphörde sågverksrörelsen i Salsåker och det blev tyst vid kägelbanan. Byggnaden skänktes till friluftsmuseet där den uppfördes 1943. Efter en grundlig renovering har banan nyligen öppnats igen, till glädje för många. Utöver det mer

informella spelandet anordnas amatörmästerskap och den årliga tävlingen Murbergskägglan.

Kägelbanan har tillhört Salsåkers herrgård i Nordingrå. Kägelspel var en populär motionsform på 1800-talet och i början av 1900-talet, särskilt i högre ståndskretsar.

Än rullar kloten på kägelbanan. Museibesökare och Spjutegårdens gäster är välkomna att spela. Tävlingar anordnas också och bilden togs vid Murbergskägglan 2003.

Fäbodvallen

Fäbodvallen (30) ligger i utkanten av museiområdet, en samling låga grå timmerhus i en skogsglänta. Den utgör ett minnesmärke över en kulturform som har spelat ut sin roll. Sedan 1940-talet har det traditionella fäbodlivet knappast förekommit i Västernorrland.

På Murbergets fäbodvall finns ett tiotal hus som kommer från Mo, Högsjö, Junsele och Ådals-lidens socknar i Ångermanland. De representerar enkla och ursprungliga byggnadstyper med rötterna i medeltiden. Några av dem kan vara från 1600-talet. Speciellt ålderdomlig prägel har kokhuset och mjölkboden från Lillvattubodarna i Junsele.

Fäbodvallen fungerade som ett byggnadshistoriskt reservat. Den var bara bebodd en kort tid på året och man såg ingen anledning till förändring. Det fick räcka med nödortfiktig underhåll. Motsvarande byggnader har även funnits i byarna men där byggde man nytt eller moderniserade.

Fäbodvallen låg i skogen långt från byn. Den tillhörde byn gemensamt men varje hushåll hade sina byggnader med olika funktioner. Gruppen på Murberget består av några kokhus för fäbodjantorna, mjölkbodar, fähus och en hölada.

Fäbodtraditionen var ett praktiskt arrangemang. Kor, får och getter fick gå på bete under sommaren medan höet på åkrarna i byn växte till sig och skördades. För fäbodjantorna innebar vistelsen på vallen välkommen

omväxling. De fick lämna sina vardagliga sysslor i byn och arbeta tillsammans med andra unga kvinnor.

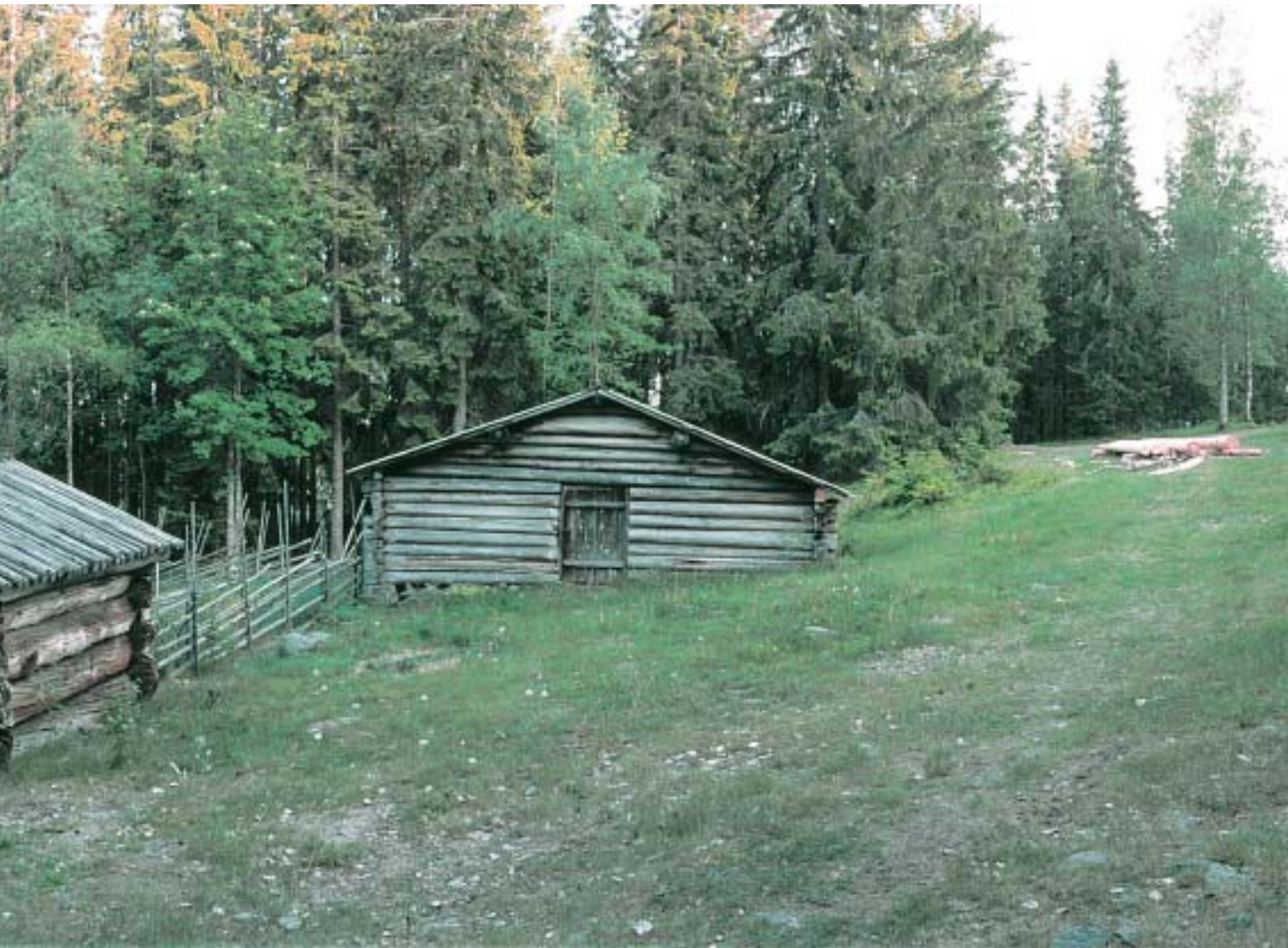
Fäbodlivet var mödosamt och ansvarsfullt men knappast stressigt. Kreaturen måste vaktas så att de inte villade bort sig i skogen eller föll offer för vilda djur.

Sysslorna kring mjölken var tidskrävande. För att mjölken inte skulle förfaras kärnade man smör, kokade mese och gjorde ost som då och då skickades till byn. De äldre lärde upp de yngre som fick många värdefulla erfarenheter.

När sista mjölkkärlat var diskat på kvällen samlades fäbodjantorna i någon stuga för att umgås lite innan det var sängdags. Då berättade de ofta historier om vittra och annat skrämt. För att skydda sig mot det övernaturliga hade man vittekors. På kokhuset från Hundsjö i Högsjö finns en korsformad ljusglugg med denna magiska kraft.

Kokhuset från Hundsjö i Högsjö socken har en ljusglugg i form av så kallat vittekors. Korsformen skulle skydda mot vittra, övernaturliga varelser som ofta fanns i skogen.

Fäbodvallens grå stugor vittnar om gammal bondekultur. Vid vallen, långt från byn, gick kreaturen på bete under somrarna. Fäbodjäsentorna tillverkade smör, mese och andra produkter av mjölken. För dem innebar vistelsen uppskattad omväxling i arbetsåret.

Samevisten

Friluftsmuseet har två samevisten, det ena för fjällsamer (20) och det andra för skogssamer (19). De ligger i skogen ovanför kyrkstaden, med läns museet inom synhåll. I början var museet inriktat på hela Norrlands kulturhistoria, inte bara Medelpads och Ångermanlands. Därför ansågs det självklart att samekulturen skulle vara representerad.

Man skiljer mellan fjällsamer och skogssamer som har olika levnadssätt. Fjällsamerna flyttar med sina stora renhjordar långa sträckor mellan fjällen och skogslandet för att få bete åt dem. Skogssamerna som har färre renar rör sig inom snävare områden i skogslandet men drar ner till kusten när det behövs.

Samernas byggnader har haft ålderdomlig karaktär. De har varit anpassade till nomadlivet och mindre beständiga än den bofasta befolkningens. I dag omfattar Murbergets samemiljö bara ett fåtal byggnader. Fjällsamebyns torvkåtor är borta men skogssamebyn har en timrad kåta med fyrkantig bas och pyramidformat tak.

Andra byggnadstyper som finns representerade är njalla, en förrådsbod som vilar på en trädstam och har använts främst för livsmedel och husgeråd, ajte, en förvaringsbod på fyra stolpar, samt luopte, ett trätak på stolpar under vilket man kunde hänga sina redskap eller torka exempelvis fisk.

Njalla är en av samernas traditionella byggnadstyper. I detta förråd högt uppe på en stolpe förvaras exempelvis kött oåtkomligt för rovdjur och andra ovälkomna gäster.

*I skogssamernas viste finns tre bodar på
stolpunderrede. De kallas ajte och har
använts för förvaring av kläder
och andra ägodelar.*

Herrgårdsmiljön

Högreståndskulturen representeras på Murberget av Åvikebruks herrgård (2) med flygelbyggnader, lusthus och en park. I början av 1900-talet fanns idéer om en mer utbyggd bruksmiljö med hammare, smedjor och arbetarkaserner, men de förverkligades aldrig.

I början av 1900-talet hade byggnader och utrustning vid de norrländska järnbruken börjat förfalla och smederna med sin yrkeskunskap skulle snart vara borta. För att rädda en del av denna miljö köpte museet Åvikebruks herrgård 1927. Den byggdes upp på nedre delen av museiområdet och invigdes av kung Gustav V i juni 1935.

Herrgården var uppförd 1730 sedan det första Åvike bruk hade bränts ner av ryssarna 1721. Det är en timmerbyggnad i empiristil med ljus grågrön brädfasad. Ursprungligen fanns bara ett mittparti i två våningar med en envåningslänga på var sida. Vid en ombyggnad på 1820-talet fick hela huset två våningar plus vindsvåning. Det blev en rymlig bostad med 15 rum och kök samt stora förstugor. Fem stora salar ingick. Andra våningen var den förnämsta och hade betydligt högre takhöjd än entréplanet.

När Åviksbruks herrgård kom till Murberget fanns inga äldre rumsinredningar och dekorationer kvar. Under årens lopp hade varje ny bruksherre byggt om efter sin smak och tidens mode, senast i början av 1900-talet. Herrgården var inte bara ett minne över brukskulturen utan gav också ett välkommet tillskott av utrymmen. Den inreddes helt som museum.

I entréplanet låg landskapsrum med tonvikt på Ångermanland och de disponerades för allmogesamlingarna. Den samiska avdelningen var förlagd till tredje våningen. Andra våningen tillhörde den norrländska högreståndskulturen. Tio rum inreddes i olika stilar

med tak- och väggdekorer ur museets samlingar och tillhörande möbler och andra föremål. Det blev en exposé från 1600-talets renässans och barock till blandstilarna kring 1850.

Samlingarna visades i Åvikebruks herrgård i nästan 60 år men den epoken upphörde när det nya läns-museet stod klart 1994. Sedan dess förvaras möbler och övriga inredningsföremål i klimatstyrda magasin. Trots att det är ganska tomt i herrgården är en rundvandring ändå intressant. I rum efter rum kan man beundra tapeter, tak- och väggmålningar och kakelugnar i olika stilar. Ett arv från skickliga norrländska hantverkare och konstnärer.

Av de två flygelbyggnaderna på gården tillhörde den vänstra bruket medan den högra är en kopia. Det lilla åttkantiga lusthuset från slutet av 1700-talet kommer från Eriksdals gård på Härnön. Nere i parken finns även ett rektangulärt lusthus i klassicistisk stil. Det uppfördes på Fantskogs herrgård i Skogs socken med anledning av kronprinsens, sedermera Carl XV:s, besök 1858.

Järnbrukens epok

Åvikebruk ligger vid kusten i Hälsjö socken, i Medelpad på gränsen till Ångermanland. Det var ett av länets äldsta järnbruk och fick sina privilegier 1685. Men redan 1673 hade det allra första bruket, Galtström, etablerats.

Totalt fanns ett 20-tal järnbruk i Ångermanland och Medelpad. De flesta var anlagda på 1700-talet och några på 1800-talet. Den rika tillgången på skog var anledning till etableringarna. Träkol framställdes vid

bruket eller levererades av befolkningen i omgivande socknar. Men malm fanns inte på nära håll utan hämtades från Utö gruva i Stockholms skärgård, Roslagen och Bergslagen.

I mitten av 1800-talet minskade järnbrukens lönsamhet samtidigt som sågverksindustrin expanderade. På 1880-talet inleddes Åvikebruks nedgångsperiod och bruket lades ned 1901.

Åvikebruks herrgård uppfördes 1730 men fick sin nuvarande empirikaraktär på 1820-talet. På Murberget inrättades byggnaden för museisamlingar och invigdes 1935. Samlingarna flyttades till det nya länsmuseum 1994.

Stadskvarteret

I början av 1900-talet revs många gamla träbyggnader i centrala Härnösand för att ge plats åt moderna affärs- och bankfastigheter. Några hus flyttades till Murberget där de bildar en liten torgmiljö i slutningen nedanför läns museet. Första byggnaden i denna grupp var gamla rådhuset som museet förvärvade 1920.

Rådhuset (9) uppfördes 1725-1729 vid torget och var ursprungligen rött med blå knutar. På övre våningen hade magistraten sina lokaler och där fanns även övernattningsrum. I bottenvåningen låg utskänkningslokaler.

Klocktornet på taket ritades och byggdes av byggmästaren Hans Biskop från Österbotten, känd även för kyrkliga utsmyckningar. I tornet fanns ett Stjernerundsurs och en klocka som bland annat användes för brandlarm. Än i dag kan man höra den spröda klockklangen över museiområdet.

Rådhuset fick sitt nuvarande utseende vid en restaurering 1815. Det är vitt med brunt kring fönstren. Byggnaden användes som rådhus fram till 1882.

När en bankfastighet skulle uppföras där rådhuset stod revs den gamla byggnaden. Den flyttades till Murberget och fick en hedersplats vid det planerade torget. Delar av museets samlingar placerades i lokalerna, bland annat hantverksavdelningarna och en

förhistorisk avdelning. På 1990-talet fick samlingarna nya utrymmen i läns museet och numera används rådhuset bara för tillfälliga arrangemang.

Murbergstorgets bostadshus med tillhörande gårdshus, uthus och dass (6-8, 10-13) återspeglar stadslivet under 1700- och 1800-talen. Så sent som år 1900 hade Härnösand mindre än 8 000 invånare, en småstad med nutida mått mätt. Men staden var säte för landshövding och biskop och hade gamla läroanstalter och institutioner, livlig handel och internationell sjöfart. Här levde och verkade en brokig samling av köpmän, bodbiträden, präster, lärare, arbetare, sjökapten, fiskare och många andra med sina familjer.

Vid torget ligger även Långstugan (14), en låg 1700-talsbyggnad med gammaldags handelsbod. Den lilla Rysstugan (16) ser anspråkslös ut men är historiskt intressant. Den kan vara Härnösand äldsta hus, möjligen från slutet av 1600-talet. När ryssarna brände stora delar av staden 1721 klarade sig stugan, troligen tack vare att ryssarna använde den som kokhus.

Intill stadskvarteret står några hantverksbyggnader. Det är en trampmangel från Härnösand (15), en garveribyggnad från Bredbyn (5) och en kopia av en repslagarbod från Örnsköldsvik (4).

*Wulkanska huset vid torget byggdes på 1790-talet
med pilastrar på fasaden och brutet tak.*

*I byggnaden, som låg vid Köpmangatan i
Härnösand, fanns Wulkans slöjd- och leksaksaffär
i början av 1900-talet.*

*Miljön kring Murbergstorget speglar livet i gångna tiders Härnösand.
Den röda Långstugan, till vänster, är från 1700-talet och där finns nu en gammal handelsbod.
Rysstugan, närmast till höger, klarade sig oskadd när ryssarna brände stora delar av staden 1721.*

Murbergstorget. I bakgrunden syns rådhuset från 1720-talet, ursprungligen rött med blå knutar. 1920 flyttades det från Härnösands centrum och blev stadskvarterets första byggnad.

Marknadsdag på torget är ett uppskattat arrangemang.

*Museets internationella
sommarfest lockar med
kultur och mat från många
olika länder.*

*Bonus M Diallo från
Senegal bidrog med
västafrikansk musik och
dans i augusti 2003.*

- 1 Grindstuga
- 2 Åvikebruks herrgård
- 3 Materialgård
- 4 Repslagarbod, Örnköldsvik
(kopia)
- 5 Garveri, Bredbyn
- 6 Faktorsbostad, Härnösand
- 7 Holmgatshuset, H.sand
- 8 Wulkanska huset, H.sand
- 9 Härnösands gamla rådhus
- 10 Melinderska huset, H.sand
- 11 Melinderska gårdshuset, H.sand
- 12 Hellströmska huset, H.sand
- 13 Toaletter (sommartid)
- 14 Handelsbod
- 15 Trampmangel, H.sand
- 16 Rysstugan, H.sand
- 17 Pelle Molin, byst av
Carl Frisendahl
- 18 Länsmuseum
- 19 Skogssamiskt viste
- 20 Fjällsamiskt viste
- 21 Kyrkstugor, Anundsjö
- 22 Kyrkkroger, Anundsjö
- 23 Lärftmangel, Docksta
- 24 Sockenmagasin, Högsjö
- 25 Murbergskyrkan
- 26 Klockstapel, Ullånger
- 27 Prästgård, Viksjö
- 28 Gästgiveri, Spjute
- 29 Kägelbana, Salsåker
- 30 Fäbodvall
- 31 Kuströsen ca 3.000 f.Kr.
- 32 Skogsarbetarkojor
- 33 Såghus, Leduåfors
- 34 Jämtgården, Hackås
- 35 Ångermanlandsgården
- 36 Storhässja
- 37 Portloft, Källom
- 38 Rundloge, Svedje
- 39 Skola, Gideåvallen
- 40 Stolphärbre, Bjärträ
- 41 Smedstorpet, Lägdom
- 42 Skvaltkvarn, Ås
- 43 Linskäkt, Västersjäländ
- 44 Ängslada

LÄNSMUSEET
VÄSTERNORRLAND

Friluftsmuseet
Murberget

ISBN: 91-8522200-3